Taraqqiyot spektri
ILMIY JURNALI
Vol 2 № 10 2026

ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ ВА УНИНГ МИЛЛИЙ УЙҒОНИШДАГИ ЎРНИ

Ташбаева Саодат Алишеровна

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Фарғона

академик лицейи тарих фани бош ўқитувчиси

Аннотация. Ушбу мақолада XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон ҳудудида шаклланган жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиш омиллари, маърифий ва ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳамда миллий уйғониш жараёнидаги ўрни таҳлил қилинади. Жадид намояндаларининг таълим тизимини янгилаш, матбуот ва театрни ривожлантириш, миллий ўзликни англашни кучайтириш борасидаги ташаббуслари ёритилади. Шунингдек, жадидлар меросининг бугунги тарих таълими ва ёшлар тарбиясидаги аҳамияти асосланади.

Калит сўзлар: жадидчилик, миллий уйғониш, маърифатпарварлик, Туркистон, янги усул мактаблари, миллий матбуот, миллий ўзлик, таълим ислоҳоти, ватанпарварлик.

Кириш

Ҳар бир халқнинг тарихий тараққиётида унинг ижтимоий, сиёсий ва маънавий қиёфасини ўзгартирган муҳим ҳаракатлар мавжуд. Ўзбек халқи тарихида XIX аср охири – XX аср бошларида шаклланган жадидчилик ҳаракати ана шундай тарихий аҳамиятга эга бўлган маърифий ва миллий уйғониш ҳаракатларидан биридир. Ушбу ҳаракат Туркистон жамиятида таълим, маданият, матбуот ва ижтимоий фикр ривожига сезиларли таъсир кўрсатди.

Жадидлар жамият тараққиётининг муҳим шарти сифатида илм-фан, замонавий таълим ва маънавий юксалишни эътироф этдилар. Улар халқнинг саводхонлигини ошириш, дунёқарашини кенгайтириш, миллий қадриятларни асраш ва замон талабларига мос билимларни эгаллаш зарурлигини тарғиб қилдилар. Шу жиҳатдан жадидчиликни фақат мактаб ислоҳоти эмас, балки жамиятни янгилашга қаратилган кенг маърифий ҳаракат сифатида баҳолаш мумкин.

Жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши ва тарихий шарт-шароитлари

«Жадид» атамаси арабча «янги» маъносини англатади. Жадидчиликнинг дастлабки ғоявий асослари XIX аср охирида Қримда Исмоилбек Гаспирали фаолияти билан боғлиқ ҳолда шаклланди. У таълимни янгилаш, туркий халқлар ўртасида маърифий ҳамкорликни кучайтириш ва замонавий билимларни кенг ёйиш тарафдори бўлди. Гаспирали илгари сурган «Тилда, фикрда, ишда бирлик» ғояси ҳаракатнинг муҳим маънавий шиорларидан бирига айланди.

Туркистонда жадидчиликнинг тарқалиши маҳаллий ижтимоий-иқтисодий шароит, мустамлакачилик сиёсати, таълим тизимидаги муаммолар ва жамиятнинг янгиланишга бўлган эҳтиёжи билан боғлиқ эди. Маҳаллий зиёлилар халқ тараққиёти учун анъанавий таълимни замонавий фанлар ва самарали ўқитиш усуллари билан бойитиш зарурлигини англадилар. Улар диний билимларни инкор этмасдан, дунёвий фанларни ҳам ўқитиш тарафдори бўлдилар.

Янги усул мактаблари Туркистон шаҳарларида босқичма-босқич ташкил этила бошлади. Бу мактабларда ўқувчиларни товуш усули асосида саводга ўргатиш, дарсларни муайян жадвал асосида ташкил этиш, ҳисоб, география, тарих каби фанларни ўқитишга эътибор қаратилди. Натижада таълим жараёнида янги педагогик ёндашувлар шаклланди.

Туркистон жадидларининг маърифий ва ижодий фаолияти

Туркистон жадидчилик ҳаракатининг ривожланишида Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Исҳоқхон Ибрат ва бошқа маърифатпарварларнинг хизматлари алоҳида ўрин тутади. Улар мактаблар очиш, дарсликлар яратиш, газета-журналлар нашр этиш, театр асарлари ёзиш ва жамоатчилик фикрини уйғотиш орқали халқни маърифатга чорладилар.

Маҳмудхўжа Беҳбудий жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндаларидан бири бўлиб, таълимни ислоҳ қилиш ва миллий матбуотни ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Унинг «Падаркуш» драмасида илмсизлик, жаҳолат ва тарбиясизликнинг салбий оқибатлари бадиий ифодасини топган. Асар саҳналаштирилиши Туркистонда миллий театр санъатининг шаклланишига туртки берган муҳим воқеалардан бири бўлди.

Абдулла Авлонийнинг педагогик қарашларида таълим ва тарбия бир-бирини тўлдирувчи жараён сифатида талқин этилади. Унинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида инсон камолоти, ахлоқий тарбия, илмнинг қадри ва жамият олдидаги масъулият масалалари ёритилган. Авлоний тарбияни миллат ҳаёти ва келажаги билан боғлиқ ҳал қилувчи омил сифатида баҳолаган.

Мунавварқори Абдурашидхонов янги усул мактабларини ташкил этиш, ўқув қўлланмалари тайёрлаш ва ёшларни замонавий билимлар асосида ўқитиш борасида фаолият олиб борди. Абдурауф Фитрат эса асарларида миллий ўзликни англаш, маънавий юксалиш, илм-фан ва жамият тараққиёти масалаларини кўтарди. Исҳоқхон Ибратнинг маърифий, тилшунослик ва педагогик фаолияти ҳам Туркистонда замонавий билимларнинг тарқалишига хизмат қилди.

Таълим, матбуот ва театр – миллий уйғониш воситалари

Жадидлар таълимни жамиятни ўзгартиришнинг энг муҳим воситаси деб билдилар. Янги усул мактабларида ўқитиш жараёнини тизимли ташкил этиш, болаларнинг ёши ва қобилиятини ҳисобга олиш, дарсларда кўргазмали воситалардан

фойдаланишга интилиш кузатилди. Она тили, ҳисоб, география, тарих ва табиий фанларни ўқитиш орқали ўқувчиларнинг дунёқарашини кенгайтириш мақсад қилинди.

Матбуот жадидлар учун халқ билан мулоқот қилиш, ижтимоий муаммоларни муҳокама этиш ва маърифий ғояларни тарқатиш минбари бўлди. «Тараққий», «Хуршид», «Самарқанд» газеталари ҳамда «Ойина» журналида таълим, маданият, жамият ҳаёти ва миллий тараққиётга оид мақолалар эълон қилинди. Нашрлар орқали жамоатчиликда фикр алмашиш маданияти шаклланишига замин яратилди.

Театр ҳам жадидлар фаолиятида муҳим ўрин тутди. Саҳна асарлари орқали жаҳолат, саводсизлик, оилавий муносабатлар, ёшлар тарбияси ва жамиятдаги муаммолар кенг оммага тушунарли шаклда етказилди. Шу тариқа мактаб, матбуот, адабиёт ва театр миллий уйғониш жараёнининг ўзаро боғлиқ воситаларига айланди.

Жадидчилик ҳаракатининг миллий ўзликни англашдаги ўрни

Жадидчилик ҳаракати таълим ва маданият соҳасидаги янгиланиш билан чекланмади. У миллий ўзликни англаш, тарихий хотирани тиклаш ва халқнинг келажаги учун масъулият туйғусини кучайтиришга ҳам хизмат қилди. Жадидлар миллатнинг тараққиёти унинг билим даражаси, маънавий салоҳияти ва ижтимоий фаоллигига боғлиқ эканини таъкидладилар.

1917 йилдаги сиёсий ўзгаришлар даврида жадидлар ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаол иштирок этдилар. Туркистон мухториятининг эълон қилиниши минтақада миллий давлатчилик ва ўзини ўзи бошқариш ғояларининг сиёсий ифодаларидан бири бўлди. Мухторият қисқа муддат фаолият юритган бўлса-да, у Туркистон зиёлиларининг сиёсий қарашлари ва миллий манфаатларни ҳимоя қилиш интилишларини намоён этди.

Кейинги йилларда жадид намояндаларининг кўпчилиги сиёсий таъқиб ва қатағонларга учради. Айниқса, 1930-йилларда кўплаб зиёлилар асоссиз айбловлар

билан жазоланди. Бу жараён миллий илм-фан, адабиёт ва маданият ривожига оғир зарба бўлди. Бироқ уларнинг асарлари, маърифий ғоялари ва тарихий фаолияти халқ хотирасида сақланиб қолди.

Жадидлар меросининг бугунги тарих таълимидаги аҳамияти

Бугунги кунда жадидчилик меросини холис ва манбалар асосида ўрганиш ёшларда тарихий тафаккур, миллий ўзликни англаш ва фуқаролик масъулиятини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга. Академик лицейларда ушбу мавзуни ўқитишда жадидларнинг ҳаёти ва асарларини тарихий шароит билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилиш, уларнинг қарашларини ўзаро таққослаш мақсадга мувофиқ.

Дарс жараёнида архив ҳужжатлари, даврий матбуот намуналари, тарихий фотосуратлар, хариталар, ҳужжатли фильмлар ва электрон манбалардан фойдаланиш ўқувчиларнинг мустақил изланиш кўникмаларини ривожлантиради. Мавзу юзасидан манба таҳлили, кичик тадқиқот, давра суҳбати ва баҳс-мунозаралар ташкил этиш орқали ўқувчилар тарихий воқеаларга далиллар асосида баҳо беришга ўрганадилар.

Жадидлар мероси ёш авлодни илмга интилиш, Ватан тақдирига дахлдорлик, миллий қадриятларга ҳурмат ва жамият олдидаги масъулият руҳида тарбиялаш учун муҳим маънавий манба ҳисобланади. Бу меросни ўрганишда тарихий шахсларни идеаллаштиришдан кўра, улар фаолиятини давр шароити, мавжуд имкониятлар ва тарихий манбалар асосида холис баҳолаш илмий ёндашувнинг муҳим талабидир.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, жадидчилик ҳаракати ўзбек халқи тарихида миллий уйғониш, маърифатпарварлик ва ижтимоий тараққиёт ғояларини ўзида мужассам этган муҳим тарихий ҳодисадир. Жадидлар ўз даврининг мураккаб шароитида халқни илм-маърифатга чорлаб, таълим, матбуот, адабиёт, театр ва ижтимоий фикр ривожига катта ҳисса қўшдилар.

Уларнинг фаолиятидан келиб чиқадиган муҳим тарихий сабоқ шуки, жамиятнинг барқарор тараққиёти билимли, мустақил фикрлайдиган ва ўз тақдирига бефарқ бўлмаган авлодни тарбиялаш билан узвий боғлиқ. Шу боис жадидлар меросини таълим жараёнига изчил татбиқ этиш, уларнинг асарлари ва тарихий фаолиятини манбалар асосида ўрганиш бугунги тарих таълимининг долзарб вазифаларидан бири бўлиб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Беҳбудий М. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 1997.

2. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.

3. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: Маънавият, 2002.

4. Қосимов Б. Маслакдошлар: Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. – Тошкент: Шарқ, 1994.

5. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб: Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ, 2000.

6. Фитрат А. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият.

7. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти.